

УДК 37. 042

УМІННЯ ВЧИТИСЬ У СИСТЕМІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ: РЕТРОСПЕКТИВНЕ ОСМИСЛЕННЯ

Тетяна ДОВГА (Кіровоград)

Постановка проблеми. В структурі людської діяльності важливе місце посідають ціннісні орієнтації особистості, які формуються під час засвоєння соціального досвіду і знаходять свій прояв у цілях, ідеалах, переконаннях, інтересах, потребах, устремліннях та інших проявах особистості.

Як зазначає академік І.Д.Бех, у молодшому шкільному віці розвивається потреба в пізнанні. Своєчасне її формування значно впливає на подальшу долю дитини. Виховання устремління до знань – найважливіше завдання початкового навчання. Необхідно підтримати розвиток потреб, які найбільше сприяють удосконаленню особистості у різних видах діяльності [2, с.99].

Аналіз досліджень і публікацій. Ціннісна сфера особистості досліджувалась вітчизняними (Б.Г. Ананьєв, Л.Н. Антілогова, В.М. Мясіщев, В.П. Тугарінов, В.Г. Алексєєва, А.А. Кавалеров, А.І. Титаренко та ін.) та зарубіжними науковцями (Дж. Беррі, У. Кім, Р. Когделл, А. Маслоу, К. Сітарам, Г. Трайандіс, Е. Фромм та ін.).

Метою даної статті є аналіз розвитку і становлення вміння вчитись як ціннісної орієнтації особистості.

Виклад основного матеріалу. Ціннісні орієнтації особистості, насамперед, пов'язані з пізнавальними й вольовими сторонами її діяльності. Пріоритетного значення для сучасної молоді людини набувають загальнолюдські моральні цінності: освіта, родина, професія, здоровий спосіб життя тощо. Російський академік Д.С. Ліхачов у своїх листах звертався до молоді: "Учіння – ось що зараз потрібно молодій людині з наймолодшого віку. Вчитися треба завжди. До кінця життя не лише вчили, але й учились усі видатні вчені. Припиниш учитися – не зможеш і вчити. Бо знання повсякчас зростають і ускладнюються" [3, с.107].

В молодшому шкільному віці навчальна діяльність поступово стає провідною, а вміння вчитися поповнює перелік моральних цінностей, орієнтування на які забезпечує подальшу соціалізацію школяра, сприяє вдосконаленню його особистості в різних видах діяльності.

Виокремити та науково обґрунтувати вміння, які б допомогли учням долати труднощі та досягати успіхів у навчанні, в усі часи намагались відомі представники зарубіжної та вітчизняної педагогіки ще задовго до того, як

уміння вчитися набуло статусу наукової проблеми.

Відомо, що це питання цікавило визначних учених античної пори. Так, на необхідність формування вмінь слухати, відповідати на запитання, висловлювати свою думку, робити висновки, вести дискусію вказували давньогрецькі філософи Соломон, Анемон, Сократ та давньоримський оратор М.Квінтіліан.

На важливість формування в дітей шкільного віку вмінь самостійно, логічно й образно мислити, спостерігати, зіставляти, робити висновки, використовувати знання на практиці неодноразово звертали увагу зарубіжні й вітчизняні педагоги XII–XVIII ст.: Г.Гуаріні, М.Монтень, Я.А.Коменський, Г.С.Сковорода та ін. Оволодіння цими вміннями вони справедливо вважали запорукою міцних знань.

Засновник дидактики, чеський педагог Я.А.Коменський (1592–1670) пропагував використання в навчанні активних методів, які сприяють розвитку самостійного мислення школярів. У своїх працях «Закони добре організованої школи», «Похвала іншому методу» та ін. він наголошував, що вміння читати, писати, самостійно мислити, працювати з книгою, вести діалог, робити висновки забезпечать «легке», «жваве», «успішне», «доступне» та «цікаве» навчання. Він зазначав також, що оволодіння цими вміннями та навичками досягається розумним, поступовим, систематичним тренуванням учнів, виробленням у них свідомого ставлення до знань, наданням їм можливостей застосовувати здобуті знання в корисних і добрих справах. Пізніше ці ідеї знайшли своє вдосконалення й подальший розвиток у працях Й.Гербарта, Й.Песталоцці та А.Дістервега.

Український просвітитель, філософ і педагог Г.Сковорода (1722 – 1794) залишив нащадкам цінні настанови щодо роботи з книгою, опрацювання тексту, мистецтва красномовства. Він звертав увагу на вміння вести дискусію, робити виписки з книг та самостійні висновки з прочитаного, вважав це необхідною умовою «самовольного» і «доброхотного» навчання.

Швейцарський педагог-демократ, автор теорії елементарної освіти І.Г.Песталоцці (1746–1827) пропонував формувати в учнів певні вміння (як прості, так і складні), щоб полегшити їх навчання на першому ступені

Німецький педагог-демократ *А. Дістервег* (1790 – 1866) пропагував питально-розвиваюче викладання як один із засобів розвитку самодіяльності учнів та надання їм можливості самостійно здобувати знання. Вчений-педагог був переконаний, що знання, не підкріплені вміннями, втрачають свою значимість. З цього приводу він писав: «Сумне явище, коли голова учня наповнена великою або малою кількістю знань, але він не навчився їх застосовувати; як наслідок, про нього можна сказати: хоча він дещо знає, але нічого не вміє».

Вагомий внесок у розробку вміння вчитися зробили вітчизняні педагоги XIX – першої половини XX століття.

У педагогічних працях *М. Пирогова* (1810 – 1881) – «Питання життя», «Про предмети міркувань та дискусії педагогічних рад гімназій» та ін. – простежується прагнення вченого до формування в учнів активності та самостійності, що стає можливим тільки завдяки оволодінню ними вміннями самостійно працювати, мислити, проводити дослідження, робити узагальнення, висновки тощо.

Російський та український педагог-класик *К.Д. Ушинський* (1824–1870/71) у своїх працях «Про моральний елемент у вихованні», «Питання про народні школи» та ін. нагадував, щоб дітям під час навчання в школі обов'язково прищеплювались навички самостійності в роботі та звички організованої поведінки. Він запропонував розподілити й організувати працю вчителя й учнів у школі, а саме: діти повинні по можливості працювати самостійно, а вчитель має керувати цією самостійною роботою та давати для неї матеріал. У передмові до підручника «Рідне слово» К.Д. Ушинський звертав увагу вчителів на те, що діти, які тільки починають навчатися, «повинні виконувати всі свої уроки в класі під наглядом і керівництвом навчаючих, котрі спочатку повинні навчити дитину вчитися, а потім уже доручити цю справу їй самій». Педагог вбачав у цьому корисні наслідки: «дитя навчається вчитись під керівництвом наставника, а це в первинному навчанні важливіше від самого учіння. ... Та головне – дитина принесе з собою до школи уміння й охоту вчитися» [7, с. 32-33].

Дослідниця дошкільної та початкової освіти *С.Ф. Русова* (1856 – 1940) наголошувала на тому, що «на всяке навчання треба дивитися як на процес самонавчання, бо лише ті знання чогось варті, які здобуті самостійною, наполегливою працею того, хто їх здобуває». Педагог прагнула до того, «аби збудити у дітей бажання до самонавчання», покладала на школу таке важливе завдання як «зацікавлення наукою, працею, спонукання розвитку усіх творчих і активних сил дитини» і вважала, що процес навчання повинен перейти на певному етапі у

самоосвіту, а процес виховання – у самовиховання [4, с. 114 – 115].

Український педагог і методист *Я.Ф. Ченіга* (1875 – 1938) надавав великого значення розумовому вихованню, рекомендував учителям цілеспрямовано розвивати в дитини розум, пізнавальні здібності, пробуджувати інтерес до інтелектуальної діяльності, прищеплювати культуру розумової праці.

Російський психолог *П.П. Блонський* (1884 – 1941) встановив чотири основні причини шкільної неуспішності: це явище низької працездатності школярів, пов'язане зі станом їхнього здоров'я; відсутність інтересу до знань, бажання вчитись; слабкий розвиток школярів і невміння правильно організувати свою працю («невміння працювати»). На його думку, остання причина перетворює учня на «поганого працівника», що, зрештою, приводить до незадовільних результатів – у навчанні та подальшій роботі.

Вітчизняний педагог, державний і громадський діяч *Г.Г. Ващенко* (1878 – 1967) високо цінував українську освіту, пріоритетом якої вважав розвиток інтелекту. На його думку, одне з головних завдань розумового виховання в українській школі – «розвинути у молоді формальні здібності інтелекту – спостережливість, пам'ять, творчу уяву й логічне мислення».

У 60-і роки XX століття вченими було висловлено ідею про такі вміння, які б забезпечили успішність навчання і, водночас, стали підґрунтям для вироблення спеціальних та професійних умінь. Ці вміння отримали назву «вміння вчитись», а найкращі можливості для оволодіння ними, на думку багатьох дослідників, створювались саме в початковій школі.

Видатний український педагог *В.О. Сухомлинський* (1918–1970) надавав особливого значення вмінню вчитися: «...є знання й уміння, необхідні дитині для того, щоб учитися. Головне завдання початкової школи – навчити дітей користуватися інструментом, за допомогою якого людина все життя оволодіває знаннями. Основна мета початкових класів – це навчити дитину вчитися. Навчити її користуватися тим інструментом, без якого їй з кожним роком все важче і важче оволодівати знаннями, без якого вона стає невстигаючою та нездатною гарно вчитися...». Своєрідним інструментом педагог називав *п'ять умінь*: спостерігати явища навколишнього світу, думати, висловлювати думку про те, що я бачу, роблю, думаю, спостерігаю, читати, писати [5, с. 407 – 412].

Спеціальні дослідження, проведені педагогами *А.В. Усовою*, *Д.І. Пеннером*, *І.П. Раченком* та ін., переконливо довели, що

перевантаження учнів навчальними заняттями найчастіше виникає внаслідок несформованості навичок раціональної організації навчальної праці, повільного темпу читання й письма, швидкої втомлюваності, відсутності наполегливості в учінні. Формування умінь вчитися мало велике виховне значення. На думку провідних педагогів і психологів, воно сприяло виробленню працелюбності, сумлінності, відповідальності, точності, самостійності, дисциплінованості, організованості, наполегливості та інших цінних якостей особистості.

Вже в 70-х роках минулого століття почали розроблятися підходи до системного осмислення таких умінь, а на початку 80-х р.р. XX ст. активізувались наукові пошуки в цій галузі (Ю. К. Бабанський, І.Я. Лернер, М.Н. Скаткін, В. М. Коротов, Н. О. Лошкарєва, О.Я. Савченко А. В. Усова В.Ф. Паламарчук та ін.). В ході тривалих досліджень педагоги звернули увагу на вміння, якими забезпечувалися способи організації індивідом власної діяльності з метою засвоєння певних понять, нових знань тощо. Ці вміння отримали назву навчальних умінь або вмінь учитися. Формування таких умінь та навичок у школярів мало особливе значення для початкової школи, тому суттєвим загальнонавчальним засобом підвищення якості навчання стало включення їх до змісту початкової освіти [6, с. 276-277].

В науковій літературі того періоду можна зустріти різноманітні назви умінь, яких потребували учні в процесі навчання: вміння й навички навчальної праці, загальні навчальні вміння й навички, організаційно-режимні вміння, навчально-інтелектуальні вміння тощо. Педагогічна теорія й шкільна практика збагатилась термінами та аббревіатурами, запозиченими з науково-виробничої сфери та безпосередньо пов'язаними з вміннями вчитися: НОП (наукова організація праці), НОПП (наукова організація педагогічної праці), оптимізація навчального процесу, раціоналізація навчальної праці, способи організації пізнавальної діяльності, культура мислення, культура розумової праці, стиль наукової діяльності та ін.

Вченими було зроблено спроби розподілити вміння вчитися на групи за їх призначенням, хоча цей поділ був досить умовним.

Дослідник Ю. К. Бабанський свого часу розділив ці вміння на *загальні навчальні* (стосуються всіх навчальних предметів: робота з книгою, читання, письмо, тощо) та *спеціальні* (характерні для конкретного предмета) вміння. Оволодіння сукупністю основних навчальних умінь і навичок педагог визначив як *уміння вчитися* [1, с. 8].

На початку 80-х років XX століття перед школами країни постало завдання "навчити учнів вчитися". Проте, як зазначали дослідники, значних результатів у цій справі досягти не вдалось – багато учнів не володіли важливими навчальними вміннями й навичками, що суттєво впливало на успішність. Учені змушені були констатувати, що суттєвим недоліком у вирішенні даної проблеми було те, що деякий час враховувалися лише практичні умови засвоєння навчального матеріалу (швидкість читання, вміння складати бібліографічний опис, писати тощо). Багаторічний досвід показав, що ці умови є недостатніми для повноцінної підготовки учнів до організації власної навчальної діяльності на належному рівні. Вчителі часто скаржились на те, що незважаючи на великі зусилля у формуванні практичних умінь, більшість учнів не вміла працювати, тобто вчитися. Натомість, розумовим та організаційним вмінням увага не приділялася взагалі. Як наслідок, вони не були виокремлені та системно розроблені [6].

Слід відзначити, що в діючих на той час шкільних програмах не було навіть згадки про такі вміння й навички. Питання гігієни навчальної праці, пошук найбільш ефективних способів організації пізнавальної діяльності – все те, що складало поняття наукової організації праці школярів, повністю знаходилося у розпорядженні вчителя чи окремих педагогічних колективів. Не вирішувалось це питання і в проектах навчальних програм, де були відсутні навіть фрагментарні звернення до нього. Більшість умінь і навичок, які формувались у межах окремих навчальних предметів, належали до спеціальних умінь і не могли широко використовуватись у системі інших навчальних предметів, до того ж, учні опановували ці вміння стихійно, без їх усвідомлення. Тому вчені опинились перед необхідністю виділити в окрему групу і ввести до шкільних програм саме такі загальні вміння, які могли формуватись під час вивчення різних предметів, а потім з успіхом використовуватись у навчальному процесі та переноситись на інші види діяльності.

Зважаючи на це, до основних напрямів вдосконалення змісту шкільної освіти була віднесена підготовка учнів до самостійного здобуття й переробки нової інформації з метою подальшої самоосвіти впродовж життя. Наголошувалось на необхідності відображення в програмах, підручниках та формування в реальному навчальному процесі навчальних умінь з урахуванням віку учнів. Відзначалось, що навчальні вміння покликані озброїти учнів здатністю й готовністю до самоорганізації, реалізації своїх можливостей і самоконтролю [Так само].

Вибірковий аналіз навчальної літератури тих років дозволяє стверджувати, що в підручниках і посібниках з педагогіки та психології зустрічались фрагментарні звернення до проблеми вміння вчитися. Зокрема, говорилося про необхідність оволодіння різноманітними способами дій як засобом самостійного навчання, називались розрізнені елементи вміння вчитись, наголошувалося на їхній ролі для засвоєння знань та необхідності використання в навчальному процесі, але тільки деякі автори пропонували практичні шляхи вирішення проблеми, які вони пов'язували з окремими видами навчальної роботи учнів (виконання домашніх завдань, роботи з книгою, самостійної роботи і т.п.), організаційними та розвивальними аспектами навчання. Наведемо фрагменти з посібників, за якими навчалися майбутні педагоги.

"Необхідно володіти узагальненими вміннями (читати книги, вирішувати різноманітні пізнавальні та практичні задачі, раціонально будувати процес діяльності від постановки мети до завершення її реальним результатом і т.д.), які сприяють швидкості, легкості протікання діяльності і її продуктивності" (Г.І. Щукіна, 1977).

"У процесі навчання формуються також загальнонавчальні інтелектуальні вміння, пов'язані з оволодінням способами роботи з різними джерелами отримання знань, веденням записів, прийомами запам'ятовування навчального матеріалу і т.д." І далі: "У дидактиці розглядаються навички: ... загальнонавчальні (робота з книгою, складання плану, темп читання і письма, самоконтроль та ін). (Ю.К. Бабанський, 1983).

"Особливу роль в оволодінні знаннями відіграють деякі навчальні вміння – вміння вчитися. Недостатня сформованість таких умінь – "невміння вчитися" – одна з головних причин падіння інтересу до занять, що спостерігається на шляху просування від молодших класів до старших, появи відставання в знаннях" (Т.О. Ільїна, 1984).

На початку 80-х років XX ст. радянські вчені й практики активно долучились до розробки проектів нових навчальних програм. У процесі цієї роботи було уточнено назви та розподіл навчальних умінь і навичок. Умовно їх поділили на дві великі групи: *спеціальні* (предметні), потрібні для вивчення конкретної навчальної дисципліни та *загальнонавчальні* (міжпредметні) – необхідні для вивчення будь якої-навчальної дисципліни, а також для здійснення раціональної навчально-пізнавальної

діяльності взагалі. В той же час до наукового обігу ввійшла аббревіатура ЗНУН.

Суттєвим доробком в напрямі оновлення змісту шкільної освіти було створення спеціальних програм, які безпосередньо націлювали вчителя на формування загальнонавчальних умінь і навичок у навчальному процесі. На державному рівні набули чинності такі з них: для російських шкіл – "Программа развития общих учебных умений и навыков школьников. I–X классы" (Н.О. Лошкарёва, 1982р.); для українських – "Формування загальнонавчальних умінь і навичок" ("Програми середньої загальноосвітньої школи 1–4 класи"). (О.Я. Савченко, 1986р.).

Висновок. Отже, 80-і роки XX століття було відзначено результативними науковими пошуками в напрямі вирішення проблеми "навчити учнів учитися". Протягом усього наступного десятиліття формування вміння вчитися розглядалося як одне з головних завдань загальноосвітньої школи та стало запорукою успішного самонавчання й саморозвитку особистості.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бабанский Ю.К. Рациональная организация учебной деятельности. – М.: Знание, 1981, С. 8].
2. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб. / І.Д.Бех. – К.: Академвидав, 2012. – 256 с.
3. Лихачев Д.С. Письма о добром и прекрасном / Д.С.Лихачев // Сост. и общая ред. Г.А.Дубровской. – Изд. 2-е, доп. – М.: Дет. лит., 1988. – 238 с.
4. Русова С. Дидактика. / В кн.: Вибрані твори: у 2 кн. Кн.2 – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
5. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи. / Вибрані твори в 5-ти томах. – Т. 4. – К.: Радянська школа, 1977. – С. 407-412.
6. Теоретические основы процесса обучения в советской школе / Под ред. В.В. Краевского, И.Я. Лернера. – М.: Педагогика, 1989. – 320 с.
7. Ушинский К.Д. Организация первоначального обучения/ Родное слово. Книга для учащихся// Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. Т.4 [Сост. С.Ф.Егоров]. – М.: Педагогика, 1989. – С. 31-35.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Довга Тетяна Яківна – кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти КДПУ ім. В.Винниченка.

Коло наукових інтересів: дошкільна та початкова освіта, розвивальне навчання в початковій школі, формування ключових компетентностей у молодших школярів.